

იბნ ხალდუნის ეკონომიკური შეხედულებები

მერაბ მიქელაშვილი

საქართველოს ბიზნესის აკადემიის პროფესორი,
ეკონომიკის აკადემიური დოქტორი

„იცოდე, რომ პირობები, რომლებშიც ცხოვრობენ თაობები, განსხვავდებიან იმის მიხედვით, თუ როგორ მოიპოვებენ ადამიანები არსებობისთვის აუცილებელ საშუალებებს“.

იბნ ხალდუნი

რეზიუმე. იბნ ხალდუნს ბევრი ღირებული მოსაზრება და დასკვნა გააჩნია ეკონომიკურ საკითხებთან დაკავშირებით. მისი, როგორც ეკონომისტის მთავარი ღირსება იმაში მდგომარეობს, რომ მან პირველმა გამოთქვა იდეა საზოგადოების პროგრესის შესახებ, გარეგანი ფაქტორების ზემოქმედების მიუხედავად. ისტორიული პროცესებთან დაკავშირებით იბნ ხალდუნის შეხედულებებს საფუძვლად უდევს არა პოლიტიკური სისტემის ევოლუცია, არამედ სამეურნეო საქმიანობების ფორმების ევოლუცია — მომთაბარე ცხოვრებიდან ქალაქურ ცხოვრებამდე. საზოგადოების განვითარების შიდა წყაროდ იგი მიიჩნევდა ადამიანების შრომით საქმიანობას. საუბრობს რა ეკონომიკაზე, იბნ ხალდუნი თითქმის ყოველთვის გადადის მსჯელობაზე სახელმწიფოს შესახებ, მის აღზევებასა და დაცემაზე. ის ამტკიცებს, რომ ნებისმიერ დინასტიას აქვს არსებობის ბუნებრივი ვადა, რომელიც იშვიათად გრძელდება სამ თაობაზე უფრო მეტ ხანს და ძველის დაცემის კვალობაზე მის ადგილზე აუცილებლად ჩნდება ახალი. ეკონომიკასთან დაკავშირებული იდეებით იბნ ხალდუნმა ძალიან გაასწრო თავის დროს. მის მიერ ფორმირებული პრინციპები დღემდე საფუძვლად უდევს თანამედროვე ეკონომიკურ თეორიებს.

საკვანძო სიტყვები: ეკონომიკა, მუსულმანური გადასახადი,

საგადასახადო დაბეგვრა, სადიქა, ხარაჯა, ჯიზია, ზაკატი, მუკადიმი, ლაფერის მრუდი

შესავალი. გადასახადი ერთ-ერთი უძველესი ეკონომიკური კატეგორიაა. ამიტომ საგადასახადო დაბეგვრის პრინციპები მუშავდებოდა საუკუნეების განმავლობაში. მრავალსაუკუნოვანმა საგადასახადო გამოცდილებამ ჩამოაყალიბა საგადასახადო დაბეგვრის მთავარი პრინციპი: „არ შეიძლება იმ ქათმის დაკვლა, რომელიც ოქროს კვერცხებს დებს“ – ე.ი. როგორი ძლიერი მოთხოვნილებაც უნდა ჰქონდეს სახელმწიფოს ფინანსურ რესურსებზე, გადასახადებმა არ უნდა შეაფერხოს გადასახადების გადამხდელთა სამეურნეო საქმიანობა. გადასახადით უნდა დაიბეგროს მხოლოდ შემოსავალი და არ უნდა შეეხოს იმ საშუალებებს, რომელიც აუცილებელია ამ შემოსავლის მისაღებად.

ძირითადი ტექსტი. საუკუნეების მანძილზე მუდმივად იცვლებოდა გადასახადების სახეები, ფორმები და საგადასახადო დაბეგვრის მეთოდები, მაგრამ გადასახადის არსი უცვლელი რჩებოდა. გადასახადები საზოგადოების განუყოფელი ნაწილი გახდა სახელმწიფოს წარმოშობასთან ერთად. სახელმწიფოს პოლიტიკური და ეკონომიკური მოწყობის ცვლილებებთან ერთად აუცილებელი ხდებოდა საგადასახადო სისტემების ცვლილებაც და, შესაბამისად, საგადასახადო დაბეგვრის პრინციპების ახლებურად გააზრება. მუსულმანური გადასახადები წარმოადგენდა გადასახადების განსხვავებული ფორმების ნაირსახეობას, რომელიც ყალიბდებოდა არაბული დაპყრობებისა (VII – VIII ს.ს.) და ხალიფატის ფინანსური სისტემის ფორმირების დროს.

რომის იმპერიის დაცემის შემდეგ დაიწყო ისლამის განვითარება. მისი თეოლოგიური სიმარტივე მიმზიდველი გახდა ჩვეულებრივი ადამიანებისათვის. ყურანითა და მახვილით შეიარაღებულმა მუსულმანებმა დაიმორჩილეს ახლო აღმოსავლეთის, ჩრდილოეთ აფრიკისა და ესპანეთის დიდი ტერიტორიები, მაგრამ შიდა დაპირისპირებებმა მათი იმპერიის დაცემა გამოიწვია.

მუჰამედინები პოპულარულები იყვნენ, რადგან ახალ ტერიტორიებზე მიდიოდნენ როგორც რომის იმპერიის ბიუროკრატიისა და მაღალი გადასახადებისაგან დაჩაგრული ადამიანების განმათავი-

სუფლებლები. პერსიაში ზოროასტრეისტებმა, რომლებმაც თავის დროზე შეიფარეს მარიამი და ახალშობილი იესო, ადვილად მიიღეს ისლამი, რადგან რომის იმპერიის გადასახადები მათთვის აუტანელ უღელს წარმოადგენდა. მუსულმანთა დიდი ნაწილი ისლამმა ქრისტიანებისაგან მიიღო. 250 წლის განმავლობაში ქრისტიანობა რომის სახელმწიფო რელიგია იყო. მაღალი გადასახადების გამართლება სწორედ რელიგიით ხდებოდა. ასეთ სიტუაციაში ისლამის სულიერი ლიდერები ადვილად ახერხებდნენ ადამიანების დარწმუნებას მუსულმანად გახდომაში. პირველი დიდი ხალიფა ამბობდა: „თითოეული, ვინც მიიღებს ჩვენს რელიგიას და ილოცებს ჩვენი ღმერთისთვის, განთავისუფლდება სულადობრივი გადასახადისგან“. ამგვარად, ეს არ იყო არჩევანი ქრისტიანობასა და ისლამს შორის, არამედ იყო არჩევანი თავისუფლებასა და საგადასახადო მონობას შორის. როგორც იმდროინდელი ისტორიკოსი აღნიშნავდა, „მაღალი გადასახადების მძიმე ტვირთის გამო ბევრი მდიდარი და ღარიბი გაემიჯნა მესიის (ქრისტე) რწმენას“.

მუსულმანები მტკიცე ავტოკრატიები იყვნენ. თავიანთი იმპერიის შექმნის დროს მათ ერთი დიდი შეცდომა დაუშვეს – ადგილობრივ მმართველებს გადასცეს გადასახადების აკრეფის უფლება. ამის შედეგად ისინი შეგროვილი გადასახადების მნიშვნელოვან ნაწილს თავისთვის იტოვებდნენ, ხოლო ცენტრალური ხელისუფლება ფინანსების დეფიციტს განიცდიდა. ყოფილი რომის იმპერიის ტერიტორიაზე მუსულმანებმა არ გააუქმეს გადასახადები მიწაზე და სულადობრივი გადასახადი. მათ უბრალოდ მოახდინეს გადასახადების აკრეფის ჰუმანიზაცია. ამასთან, ისინი იყვნენ ავტოკრატიები და იმპერატორ ოქტავიანე ავგუსტუსისაგან (Augustus) განსხვავებით არ იცოდნენ სახელმწიფო ფინანსების მართვა. ისლამური საგადასახადო სისტემის სული კარგად ჩანს გადასახადის ამკრეფის სამუშაოზე წასვლის წინ ხალიფის მიერ მის დამოძღვრაში: „ნახე, რომ შეძლო მათზე დაკისრებული მიწის გადასახადის მთლიანი აკრეფა. ყურადღებით იყავი და ადამიანებს არ მისცე საშუალება, თავი აარიდონ გადასახადის გადახდას. არ აჩვენო მათ სისუსტე. მოდი ჩემთან შუადღისას. მე მივედი მასთან შუადღისას. მან მე მითხრა: „ფრთხილად იყავი, როცა მათთან

მიდიხარ. არ ცემო ისინი, არ აიძულო მუხლებზე დადგნენ შენს წინ გადასახადების გადახდის დროს, არ გაყიდო მათი ქონება იმისთვის, რომ კომპენსაცია გაუკეთო მათ მიერ არ გადახდილ გადასახადებს, რადგან შენ უფლებამოსილი ხარ აკრიფო მხოლოდ ნამატი. თუ არ დაემორჩილები ჩემს ბრძანებას, ღმერთი დაგსჯის შენ. მე წამოვედი და ისე მოვიქციე, როგორც მან მიბრძანა. შემდეგ მე დავბრუნდი და აღმოჩნდა, რომ სრულად შევაგროვე კუთვნილი გადასახადები“.

ასეთივე პოლიტიკა გამოიყენებოდა მუსულმანების მიერ ეგვიპტის დაპყრობის შემდეგ. მაშინ ეგვიპტეში გადასახადებს იხდიდნენ მხოლოდ ოქროთი და ვერცხლით. ადამიანები იტანჯებოდნენ სულადობრივი გადასახადების გამო. მუსულმანებმა შემოიღეს წესები, რომლის მიხედვითაც გადასახადების გადახდა შესაძლებელი იყო გლეხისათვის სასურველი ნებისმიერი ფორმით. საძოვრები გაათავისუფლეს მიწის გადასახადისაგან იმ პირობით, თუ გლეხი მუსულმანების კუთვნილი საქონლის გარკვეულ რაოდენობას ამ საძოვრების გამოყენების უფლებას მისცემდა. სულადობრივი გადასახადი ორი დინარის ოდენობით მხოლოდ ურჯულო, ანუ არამუსულმანი ვაჭრებისათვის იქნა დატოვებული.

არაბებმა მოიტანეს მშვიდობა და თავაზიანობა იმ სამყაროში, რომელიც დეფორმირებული იყო გადასახადებისა და დაუნდობლობის გამო. მათ გაათავისუფლეს ძველი რომაული სამყარო კორუმპირებული და ექსპლოატაციური საგადასახადო დაბეგვრის სისტემისაგან. არაბებმა პრაქტიკაში დანერგეს გადასახადების დაბრუნება, როგორც ეს იყო ჯერ კიდევ პალესტინაში 636 წელს. ისინი უბრუნებდნენ ფულს როგორც ქრისტიანებს, ასევე ებრაელებს. იმ დროისათვის არაბებს დაპყრობილი ჰქონდათ იუდეველთა მიწების უმრავლესობა. როცა არაბებმა შეიტყვეს, რომ ამ მიწებისკენ მიემართებოდნენ რომაელები, გადაწყვიტეს უკან დაებრუნებინათ გადასახადები და განაცხადეს, რომ მათ არ შეეძლოთ მოსახლეობის უსაფრთხოების უზრუნველყოფა. ასეთმა ქმედებამ ძალზე იმოქმედა ქრისტიანებზე და ებრაელებზე. ისინი შესთხოვდნენ ღმერთს, რომ არაბები დაბრუნებულიყვნენ მათთან. ასეთი სურათი მნიშვნელოვნად განსხვავდებოდა იმისგან,

რაც ყურანში იყო მოცემული – ყველა ურჯულო იმსახურებს სიკვდილს, მაგრამ არაბები საპირისპიროდ მოქმედებდნენ. სიკვდილით დასჯა არ გამოიყენებოდა ყველაზე დიდი ფუნდამენტალისტების მხრიდანაც კი – დამარცხებული ადამიანები არჩევანის წინაშე იდგნენ: სიკვდილი, გადასახადები ან ისლამის მიღება. ისლამისტებმა მოახდინეს რომის საგადასახადო სისტემის მოდიფიკაცია, შეამცირეს რა საგადასახადო განაკვეთები და შეზღუდეს გადასახადის აკრეფა მხოლოდ ურჯულოებისათვის. ასეთმა მიდგომამ ისლამს სწრაფი ზრდის საშუალება მისცა, ვიდრე ყურანის საფუძველზე მახვილის გამოყენებამ. ისლამის რელიგიაზე მასობრივმა გადასვლამ გამოიწვია საგადასახადო ბაზის მკვეთრი შემცირება. ეგვიპტის მმართველები ემუდარებოდნენ ხალიფებს, გადასახადების გადახდა ყველასთვის სავალდებულო გაეხადათ. ბოლოს და ბოლოს, ისლამის მიმდევართა რიცხვის ზრდის წმინდა საქმესა და საგადასახადო შემოსავლების ზრდას შორის არაბებმა არჩევანი მეორეს სასარგებლოდ გააკეთეს.

გადასახადის გადახდა ურჯულოების მთავარი მოვალეობა გახდა. ამასთან მათ ეკრძალებოდათ მუსულმანებთან ბრძოლა და მუსულმან ქალბატონებთან კონტაქტი. ასეთ შემთხვევაში მათ გარანტირებული ჰქონდათ უსაფრთხოება და უფლება, გაჰყოლოდნენ თავის რელიგიას. აი, ასეთი წერილი დანერა ხალიფამ 642 წელს თბილისის მოსახლეობისადმი: „ღმერთის სახელით ვწერ მე, ხაბიბ იბნ მასლამა თბილისის მაცხოვრებლებს. მე გაძლევთ თქვენ, თქვენს შვილებს, თქვენს ოჯახებს, თქვენს ეკლესიებსა და მონასტრებს, თქვენს რელიგიებსა და ღოცვებს უსაფრთხოების გარანტიებს იმ პირობით, რომ თქვენ გადაიხდით სულადობრივ გადასახადს – ერთ დინარს, ერთ საოჯახო მეურნეობაზე. თქვენ არ უნდა გააერთიანოთ რამდენიმე საოჯახო მეურნეობა ერთ დიდი მეურნეობად იმისათვის, რომ შეამციროთ გადასახადი. ჩვენ არ დავყოფთ საოჯახო მეურნეობას, რომელიც უკვე შექმნილია“. დასავლეთის ცივილიზაციაში ასეთი პრაქტიკა არსებობდა ათასწლეულების განმავლობაში. ასეთი მიდგომა გვაგონებს გადასახადების აკრეფის ბერძნულ პრაქტიკას უცხოელებთან მიმართებაში.

მუსულმანური იმპერიის დაცემა დაიწყო ესპანეთში. ამ დროისათვის არაბებმა გაზარდეს საგადასახადი განაკვეთები და შემოიღეს მსოფლიოში პირველი აქციზის გადასახადი 5%-ის ოდენობით. ხალიფები და სულთნები მნიშვნელოვნად განსხვავდებოდნენ მუჰამედისაგან, რომელიც მოკრძალებით ცხოვრობდა. ისლამური სამყაროს მმართველები კორუმპირებულები გახდნენ – ხარჯავდნენ დიდ თანხებს, მაგრამ არ ჰქონდათ ეფექტური საგადასახადო აუდიტის სისტემა. ადგილობრივი გადასახადის ამკრეფები ფულის დიდ ნაწილს თავისთან იტოვებდნენ. მეორე ფაქტორი, რომელმაც ხელი შეუწყო ისლამური იმპერიის დაცემას – გადასახადის გადამხდელების მისამართით ღონისძიებათა გამკაცრება იყო (ცემა, სიკვდილით დასჯა) ეგვიპტეში ადგილობრივ სულთანს სურდა გადასახადის განაკვეთის 5%-ით გაზრდა, რაზედაც მრჩეველმა უპასუხა: „მე არ შემიძლია ვთხოვო ადამიანებს მეტი გადასახადის გადახდა, როცა სულთანის ცოლმა დღესასწაულზე ჩაიცვა 30 ათასი დინარის ღირებულების კაბა. და ეს მხოლოდ ერთი ცოლი და ერთი კაბაა?!“ ეს ფაქტი კარგად მეტყველებს დასუსტებულ იმპერიაში კორუფციის მასშტაბებზე.

საუკუნეების წინ, მუსლიმან გადასახადის ამკრეფებზე (ვაზირებზე) დაწერილი ეს სიტყვები, მათი საგადასახადო სისტემის მთელი „სიდიადის“ საუკეთესო ილუსტრაციად შეიძლება გამოდგეს:

„ისინი იყვნენ უმოწყალო ნაძირლები, ათასობით უსამართლო კანონს ამოფარებულნი და ამავე მეთოდების გამომგონებლები, ქედმაღლები და ამპარტავნები... ისინი იყვნენ თავისი პერიოდის ბოროტი სულები, მუდმივად გამზადებულები, რომ ამოეწოვათ სხვათა სისხლი. მათი არსებობის მიზანი იყო სხვათა დაჩაგვრა. ისინი განასახიერებდნენ კაცობრიობის სირცხვილს“.

თომა აქვინელის კანონის მიხედვით, გადასახადი კანონითა და წესჩვეულებით დაშვებული ძარცვის ფორმაა. მისი აზრით, რჩება რა „ყაჩაღობად“, გადასახადი „თავისუფლდება ცოდვებისაგან“, თუ მიზნები, რისთვისაც ხდება მისი აკრეფა, სამართლიანია. გადასახადის ამკრეფის მიზანი კი იმ შემთხვევაშია სამართლიანი, თუ მისი განზრახვები კეთილშობილურია და მიმართულია სიკ-

ეთისაკენ.

იბნ ხალდუნის (1332-1406) – არაბი მაჰმადიანი ფილოსოფოსის, ისტორიკოსისა და სოციოლოგის შრომები ეკონომიკასთან მიმართებაში დღესაც აქტუალურია. იგი ეკონომიკური ფაქტორების ბაზაზე საზოგადოებრივი პროგრესის მნიშვნელოვანი კონცეფციების ავტორად გვევლინება. მისი მოღვაწეობის პერიოდში ძველი ტრადიციების მემკვიდრეობასთან ერთად, რომელიც სახელმწიფოს საშუალებას აძლევდა შეენარჩუნებინა და განეკარგა მიწის დიდი რესურსები, ამასთან შეეცაო ხაზინა გადასახადებით, მნიშვნელოვან ფაქტორად იქცა „ყურანის“ უძლიერესი პოსტულატები, რომელიც VII საუკუნეში წარმოშობილი ახალი რელიგიური იდეოლოგიის – ისლამის საფუძველს წარმოადგენდა.

იბნ ხალდუნის კონცეფციაში არ არის უარყოფილი ვაჭრობის სიკეთე, ხაზი აქვს გასმული შრომისადმი ამაღლებულ დამოკიდებულებას, გაკიცხულია სიძუნწე, სიხარბე და მფლანგველობა. მოაზროვნის მთავარ მიღწევას წარმოადგენს საზოგადოების ევოლუციის – „პრიმიტიულიდან ცივილიზაციამდე“ დიფერენცირებული დახასიათება. იბნ ხალდუნი თვლიდა, რომ ეკონომიკის ყველა დარგის წარმატებული განვითარება ხალხის სიმდიდრის მრავალჯერადი გაუმჯობესების საშუალებას იძლევა და ამასთან ერთად ყველა ადამიანს სიმდიდრესთან თანაზიარს ხდის. რაც უფრო დაბალია საგადასახადო განაკვეთები, მით უფრო რეალურია ნებისმიერი ქალაქის და მთელი საზოგადოების აყვავება. იბნ ხალდუნს ფული მიაჩნდა სამეურნეო ცხოვრების მნიშვნელოვან ელემენტად და თვლიდა, რომ მის როლს ასრულებდნენ ოქროს და ვერცხლის სრულყოფილი მონეტები. მისი აზრით, ფული ასახავდა „ადამიანის შრომის რაოდენობრივ შემადგენელს“, „ყოველი მოძრავი ქონების ღირებულებას“ და სწორედ მათში ხედავდა იგი „დაგროვებისა და განძეულის საფუძველს“. იბნ ხალდუნის აზრი ოქრო და ვერცხლი ფულად იქცა მხოლოდ იმ მიზეზის გამო, რომ მათი ფასი არ ექვემდებარებოდა რყევებს ბაზარზე. ამ ლიტონების იშვიათობა და მათი მოპოვებისა და დამუშავების დიდ ხარჯები განაპირობებენ მათ მაღალ ღირებულებას. ამასთან ის ხაზგასმით აღნიშნავდა, რომ ოქრო და ვერცხლი მხოლოდ ინტრუ-

მენტია და არა საქონელი. რაც შეეხება ბრუნვაში არსებული ფულის რაოდენობას, ის დამოკიდებულია არა მარტო საზოგადოების განვითარების განსაზღვრულ დონეზე, არამედ სხვა ქვეყანაში საქონლის ექსპორტის მოცულობაზე.

მუსულმანური კულტურის ჩამოყალიბება დაიწყო არაბული დაპყრობითი ომების კვალდაკვალ. ასი წლის მანძილზე (VII-VIII სს) არაბებმა კოლოსალური ტერიტორიები დაიპყრეს. არაბული ხალიფატი რომის იმპერიაზე დიდი იყო და ესპანეთიდან ინდოეთამდე ტერიტორიაზე იყო გადაჭიმული. მის შემადგენლობაში შედიოდა ბევრი განვითარებული ქვეყანა, რომელთა მოსახლეობას, გადადიოდნენ რა ისლამზე, თავისი წვლილი შეჰქონდათ მუსულმანური კულტურის ფორმირებაში. კერძოდ, ყოფილი ბიზანტიური პროვინციები სირია და ეგვიპტე, რომლებიც ანტიკური კულტურისა და მათ შორის ანტიკური ფილოსოფიის მქადაგებლები იყვნენ ისლამურ სამყაროში. იბნ ხალდუნი საზოგადოების განვითარების საქმეში დიდ მნიშვნელობას ეკონომიკას ანიჭებდა. მისი კვლევის საგანი მიკროეკონომიკა იყო. მეთოდების ანალიზისას ვხვდებით როგორც პოზიტიურ, ასევე ნორმატიულ მიდგომებს. უმნიშვნელოვანეს მეთოდოლოგიურ დებულებად გვხვდება იდეა გარემოს მოვლენების ურთიერთკავშირის შესახებ – „სამყარო მონესრიგებული და სრულყოფილია, – წერდა ის, – რომელშიც მიზეზები დაკავშირებულია შედეგებთან, არსებული საგნები გარდაიქმნებიან სხვა საგნებად“. მეორე მნიშვნელოვანი მეთოდოლოგიური დებულება არის თეზისი საზოგადოების განვითარების ბუნებრივი კანონების არსებობის შესახებ „ბევრი სახელმწიფო მოხელეთაგან, – აღნიშნავდა იგი, – ფლობენ რა სიფხიზლეს პოლიტიკაში, შეუძლიათ მიაქციონ ყურადღება ნგრევის ნიშნებს, რომლებსაც ატარებს მათი სახელმწიფო და შეუძლიათ ჩათვალონ, რომ ამის თავიდან აცილება შესაძლებელია... ისინი თვლიან, რომ მათ სახელმწიფოს ეს უბედურება ემუქრება იმ სახელმწიფო მოხელეთა გამო, რომლებიც მათ მოსვლამდე მართავდნენ ქვეყანას. მაგრამ ეს ასე არ არის. ეს ნგრევა ბუნებრივია“. იბნ ხალდუნი თვლიდა, რომ საზოგადოება ვითარდება ცივილურად. ყოველი ციკლის ფარგლებში ის გამოყოფდა სამ ეტაპს. თითოეული ეტა-

პის განმასხვავებელ ნიშნად იგი ეკონომიკის განვითარების დონეს მიიჩნევდა. „იცოდე, – წერდა იბნ ხალდუნი, – რომ პირობები, რომელშიც ცხოვრებდნენ თაობები, განსხვავდება იმის მიხედვით, თუ როგორ მოიპოვებენ ადამიანები არსებობის საშუალებებს“. პირველ ეტაპს ის უწოდებს „ველურს“ – აქ ადამიანები დაკავებული არიან ნადირობით და საკვებად გამოსაყენებელი მცენარეების შეგროვებით. მეორე ეტაპზე, რომელსაც „პრიმიტიულს“ უწოდებს, ჩნდება წარმოებითი მეურნეობა მიწათმოქმედებისა და მეცხოველეობის სახით. მესამე ეტაპზე, რომელსაც იბნ ხალდუნი „ცივილიზაციას“ უწოდებს, ჩნდება ხელოსნობა და ვაჭრობა, რომელიც თავმოყრილი და კონცენტრირებულია ქალაქებში. ამ ეტაპზე გადასვლის კვალდაკვალ ჩნდება სახელმწიფო, რომელიც ნიშნავს თანასწორობიდან და ტომობრივი დემოკრატიიდან გადასვლას უთანაბრობაზე და ბატონობაზე. ტომის ბელადისგან განსხვავებით, რომელიც იყო პირველი თანასწორთა შორის, ემირი ეფუძნება დაქირავებულ მეომრებს და ჩინოვნიკებს. სახელმწიფო, იბნ ხალდუნის აზრით, ეს არის საკუთარ ხალხზე ძალადობის აპარატი. ამასთან დაკავშირებით მესამე ეტაპზე იბნ ხალდუნს შემოაქვს სიმდიდრის შეძენის მეთოდების ბუნებრივ და არაბუნებრივ საშუალებებად დაყოფა – ე.ი. ეკონომიკური ურთიერთობების სისტემატიზაცია. ბუნებრივ მეთოდად იბნ ხალდუნი მიიჩნევს შრომას, არაბუნებრივ მეთოდად – ძალადობას (სახელმწიფოს მხრიდან). ბუნებრივ მეთოდებად მიჩნეულია სოფლის მეურნეობა, ვაჭრობა და ხელოსნობა. როგორც ვხედავთ, დაყოფის კრიტერიუმებს წარმოადგენს არა „მიზანი“, როგორც გვხვდება არისტოტელესთან, არამედ „მეთოდი“ – ვაჭრობა ასევე ითვლება ბუნებრივ შრომით საქმიანობად. მან პირველმა ამოხსნა ღირებულების საიდუმლო, დაინახა რა სრომასი ღირებულების სუბსტანცია არაბუნებრივ მეთოდებს იბნ-ხალდუნი მიაკუთვნებს გადასახადებს („გადასახადები ქმნიან სახელმწიფოს საფუძველს“), მონოპოლიურ სახელმწიფო ვაჭრობას („ემირები ენევიან მიწათმოქმედებისაგან პროდუქციის შესყიდვას და თავს ახვევენ მათ იმ ფასს, რომელიც მოუწდებათ, ხოლო შემდეგ ყიდნიან იმ ფასად, რომელსაც თვითონ დაადგენენ), ასევე სასამართლო კონ-

ფისკაციას და სამხედრო ნადავლს. საზოგადოების განვითარების მესამე ეტაპი, რომელიც წარმოადგენს იმავდროულად მის უმაღლეს საფეხურს, თავის თავში შეიცავს მისი გარდაუვალი სიკვდილის მარცვალს. სახელმწიფოს მადა თანდათან იზრდება, რასაც მიჰყავს მმართველი ახალი გადასახადების დაწესებამდე“, მაგრამ ერთდროულად ეს ინვესს ადამიანების საქმიანი აქტიურობის შემცირებას, „შემოსავლების გაქრობას, ხოლო ეს კლავს ვაჭრობასთან დაკავშირებულ მათ იმედებს“. „თუ ადამიანები არსებობისათვის აუცილებელი სახსრების მოპოვებას ზურგს აქცევენ, მაშინ ბაზრებზე ისადგურებს კვდომა და ადამიანები იფანტებიან და ინგრევა ქალაქები. მათი ნგრევის გამო კი ინგრევა სახელმწიფო და ძალაუფლება“. საუბარია იმაზე, რომ, სურს რა მიიღოს ბევრი შემოსავალი გადასახადებიდან, სახელმწიფო მიიღებს უფრო და უფრო ცოტას, ხაზინა დაცარიელდება, ჯარის დაფინანსება აღარ მოხერხდება და ეს სახელმწიფო დაპყრობილი იქნება მეზობლების მიერ. მაგრამ ამ რეგიონის მოსახლეობისათვის ისტორია გაგრძელდება. თუ დამპყრობლები მეზობელი ტომები იქნებიან, დროთა განმავლობაში მათაც ექნებათ სახელმწიფო და იბნ ხალდუნის მიხედვით, მათი სახელმწიფოც იგივე სქემით გააგრძელებს მოძრაობას. საქონლის ფასი, იბნ ხალდუნის მიხედვით, განისაზღვრება მოთხოვნისა და მიწოდების თანაფარდობით. მოთხოვნის მხრიდან ფასი განისაზღვრება საგნის სარგებლობით და „ადგილით, რომელსაც ის იკავებს სხვა საგნებს შორის“. მიწოდების მხრიდან ფასი „განისაზღვრება დახარჯული შრომით“, ამასთან, მხედველობაში მიიღება არა მხოლოდ უშუალო მწარმოებლის შრომა, არამედ აგრეთვე მატერიალური დანახარჯები, ე.ი. ფასი ასევე „შეიცავს სხვების შრომას, როგორც დურგალი იყენებს ხეს, ფეიქარი ბალთას და ე.ი. შრომა ამ საქმეში უფრო მეტია“.

აღსანიშნავია, რომ საუბრობს რა ეკონომიკაზე, იბნ ხალდუნი თითქმის ყოველთვის გადადის მსჯელობაზე სახელმწიფოს შესახებ, მის აღზევებასა და დაცემაზე. ის ამტკიცებს, რომ ნებისმიერ დინასტიას აქვს არსებობის ბუნებრივი ვადა, რომელიც იშვიათად გრძელდება სამ თაობაზე უფრო მეტ ხანს და ძველის დაცემის კვალობაზე მის ადგილზე აუცილებლად ჩნდება ახალი.

საგადასახადო დაბეგვრის სქემა პირდაპირ კავშირშია დინასტიის სასიცოცხლო ციკლთან და ეს კანონზომიერება იმის პროგნოზირების საშუალებას იძლევა, რამდენი დრო აქვს დარჩენილი ამ დინასტიას ან სახელმწიფოს.

საგადასახადო შემოსავლებზე საუბრის დროს იბნ ხალდუნი აღნიშნავს, რომ დაბალი გადასახადები ნიშნავს ხაზინაში მაღალ საგადასახადო შემოსავლებს, ხოლო მაღალი გადასახადები კი – მცირე საგადასახადო შემოსავლებს. შემდეგ, იბნ ხალდუნი ამას იმით ხსნის, რომ: „სახელმწიფო, თუ ის მისდევს რელიგიურ დებულებებს, არ ითხოვს არაფერს, გარდა დაწესებული მოსაკრებლისა – სადიქა (Sadaqah, ე.ი, ნებაყოფლობითი შესანირი), ხარაჯა (Kharaj, ე.ი. მიწის გადასახადი), ჯიზია (Jizja, ე.ი. სულადობრივი გადასახადი) – მათი ოდენობა კი მცირეა. როგორც ცნობილია, ასევე მცირეა ზაკატის (Zakat, ე.ი. მეათედი) ოდენობა. ეს ეხება იმ მეათედსაც, რომელსაც იხდიან ხორბლითა და ცხოველებით, ასევე ჯიზიას, ხარაჯას და სხვა დაწესებულ მოსაკრებლებს, რამეთუ მათ აქვთ დაწესებული საზღვარი, რომლის დარღვევაც არ შეიძლება“.

მართლაც, ისლამი აწესებს გადასახადების უმნიშვნელო განაკვეთებს. ასე მაგალითად, ზაკატი (Zakat, ნებაყოფლობითი შესანირი, რომელიც მიმართულია ღარიბებისადმი და არა სახელმწიფოსათვის), შეადგენს ოქროთი, ვერცხლით ან ფულით დაგროვილი სიმდიდრის მხოლოდ 2,5%-ს. სხვა გადასახადები, მათ შორის მიწისა და სულადობრივი გადასახადები, მუსულმანურ სამყაროში არასოდეს არ იყო ძალიან მძიმე ტვირთი. ამგვარად, იბნ ხალდუნი ამტკიცებს, რომ, თუ სახელმწიფო ემორჩილება ისლამურ პრინციპებს და არ ცდილობს საგადასახადო ტვირთის დამძიმებას, ის წარმატებით ახერხებს გადასახადების შეგროვებას და უზრუნველყოფს მაღალ სახაზინო შემოსავლებს. შემდეგ ნაწილში იბნ ხალდუნი აღნიშნავს, რომ დაბალი საგადასახადო დაბეგვრის მიზეზი და, შესაბამისად, მაღალი საგადასახადო შემოსავლების მიზეზი არის ის, რომ ახალგაზრდა სახელმწიფოს მმართველი, როგორც წესი, უფრო დაინტერესებულია სახელმწიფოს ერთიანობასა და სიმტკიცეში, ვიდრე საკუთარი ქონების

დაგროვებაში: „დინასტიციის დასაწყისში შემოსავლები ნაწილდება ტომსა და ადამიანებს შორის, მათი სარგებლიანობისა და კოლექტიური სოლიდარულობის ხარისხის მიხედვით. ასეთ პირობებში კი მათი ლიდერი თავს იკავებს საკუთარი შემოსავლების ზრდის მიდრეკილებების გამოვლენაში“.

აქ იბნ ხალდუნი ხსნის, რატომაა დამახასიათებელი დინასტიისთვის ადრეულ პერიოდში დაბალი საგადასახადო დაბეგვრის სისტემა და თვლის, რომ ამის მიზეზია სახელმწიფო კორუფციის არ არსებობა. სანამ მმართველი დაინტერესებულია სახელმწიფოს სიმტკიცით და საკუთარი მმართველობის ეფექტურობით, საგადასახადო შემოსავლები გამოიყენება სახელმწიფო ინსტიტუტების განმტკიცებისა და ხელშეწყობისათვის. და პირიქით, როცა სახელმწიფო კორუმპირებულია და საგადასახადო შემოსავლების დიდი წილი მიემართება უშუალოდ მმართველის პირად ხარჯებზე, საგადასახადო განაკვეთები, ბუნებრივია, უნდა გაიზარდოს, რათა დააკმაყოფილოს მმართველის გაზრდილი მოთხოვნილებები.

პატიოსანი მმართველის კლასიკური მაგალითია ისლამის მეორე ხალიფა უმარ იბნ ალ-ჰატიბი (Umar ibn Al-Khattab), რომელიც 634-644 წლებში მართავდა. ცნობილია, რომ სახლში ის იყენებდა ორ სანათურს: ერთს ხმარობდა მხოლოდ მაშინ, როცა დაკავებული იყო სახელმწიფო საქმეებით და მასში ასხავდა ზეთს, რომელიც ნაყიდი იყო გადასახადის გადამხდელთა ფულით, ხოლო მეორე სანათურისთვის ზეთს ყიდულობდა საკუთარი ფულით და ანთებდა მას მხოლოდ იმ დროს, როცა საკუთარი საქმეებით იყო დაკავებული. უმარის მმართველობის დროს სახელმწიფო მრავალ სფეროსა და ნაწილებებში წარმატებული იყო. კიდევ ერთი მაგალითია 1100-იან წლებში სალახ ალ-დინის (Saladin) მმართველობა. 1193 წელს, მისი გარდაცვალების შემდეგ, ცნობილი გახდა, რომ სალახს, რამდენიმე ოქროს და ვერცხლის მონეტის გარდა, არაფერი დარჩა, თუმცა ის ეგვიპტისა და სირიის სულთანმა გახლდათ. სახელმწიფო ხაზინიდან ის იყენებდა ფულს არმიისა და სხვა სახელმწიფო ინსტიტუტების განსამტკიცებლად. ასეთი ქმედებებით მან შექმნა ძლიერი სახელმწიფო, რომელმაც გაათავისუფლა იერუსალიმი ჯვაროსნებისაგან.

იზნ ხალდუნი ხაზს უსვამს მაღალ საგადასახადო განაკვეთებთან დაკავშირებულ კიდევ ერთ პრობლემას: „და აწვებოდა გადასახადები ტვირთად ქვეშევდრომებს, ამძიმებდნენ მათ და თანდათან ყალიბდებიან დაწესებულ ნორმად, რამეთუ ზრდა ხდება თანდათანობით და მცირე დოზებით და არავის ესმის, ვინ გაზარდა იგი. ქვეშევდრომები კარგავენ იმედს, რადგან სარგებელი ხდება მცირე. და თუ ვინმე შეადარებს სარგებელს და გადასახადებს, აგრეთვე შრომის შედეგს და სარგებელს, უმრავლესობა საერთოდ დატოვებს თავის ადგილს. მოსაკრებლების ჯამი მაშინ ხდება არასაკმარისი წილობრივი ნაწილების ზომების არასაკმარისობის გამო. ეს ჯამი მუდმივად მცირდება, ხოლო გადასახადების ზომები კი იზრდება“.

იზნ ხალდუნი ამტკიცებს, რომ როცა სახელმწიფო ქვეშევდრომებს ამძიმებს გადასახადებით, განსაკუთრებით მათ, რომელთაც შეუძლიათ სამუშაო ადგილების შექმნა, მათ ეკარგებათ სტიმული საკუთარი ფულის სანარმოში დაბანდების საქმეში (იზნ ხალდუნი მენარმეობას უწოდებს „შრომას, რომელიც ითვისებს სამყაროს“) მიზეზი მარტივია – სახელმწიფო თქვენ გართმევთ ფულს, ხოლო ის, რაც გრჩებათ არასაკმარისია ბიზნესის გასაფართოებლად, რაც იწვევს ეკონომიკის სტაგნაციას, შესაბამისად სახაზინო შემოსავლების კლებას. „მიწოდების ეკონომიკის“ მომხრეები, რომლებიც უპირატესობას ანიჭებენ მიწოდებას, თვლიან, რომ კორპორაციები და მდიდრები უნდა იბეგრებოდნენ დაბალი გადასახადებით. დაბალი განაკვეთები მათ საშუალებას აძლევს დაიტოვონ მეტი თანხა, რომელსაც ისინი დახარჯავენ ბიზნესის გაფართოებაზე, ანუ ნაკლებად შეძლებული ადამიანების ეკონომიკური შესაძლებლობების გაუმჯობესებაზე.

კონსერვატიული პოლიტიკოსები, ისეთები, როგორიც იყო როლანდ რეიგანი, ეფუძნებოდა რა ამ მიდგომას, იცავდა საგადასახადო დაბეგვრის დაბალი განაკვეთების დაწესების აუცილებლობას მაშინ, როცა ლიბერალური ეკონომიკური თეორიები გულისხმობენ მაღალი საგადასახადო განაკვეთის დაწესებას მდიდრებისთვის. 1993 წელს აშშ-ის მე-40 პრეზიდენტი რონალდ რეიგანი ამბობდა: „ნება მომეცით, შემოგთავაზოთ არაბი ისტო-

რიკოსის იბნ ხალდუნის რჩევა: „იმპერიის არსებობის დასაწყისში გადასახადები მცირეა, ხოლო შემოსავლები მაღალი. იმპერიის ბოლოს გადასახადები მაღალია, ხოლო გადასახადები – დაბალი“. არა, პირადად მე არ ვიცნობ იბნ ხალდუნს, თუმცა შესაძლოა, ჩვენ გვყავდა საერთო მეგობრები“.

იბნ ხალდუნის იდეებმა დაბალანსებულ საგადასახადო დაბეგვრასთან დაკავშირებით, რომელიც უზრუნველყოფს მაღალ სახ-აზინო შემოსავლებს, მოგვიანებით ასახვა ჰპოვა ე.წ. „ლაფერის მრუდში“. ამის გამო, ამგვარ მიდგომას კიდევ უწოდებენ „გამო-ჟონილი სიმდიდრის ეკონომიკას“.

ეს პრინციპი ჩამოაყალიბა და გრაფიკულად გამოსახა ამერიკელმა ეკონომისტმა არტურ ლაფერმა. მაგრამ ის არ აცხადებდა პრეტენზიას იდეის ავტორობაზე და ცალსახად აცხადებდა თავისი იდეების წინაპრად იბნ ხალდუნს:

„უნდა ითქვას, რომ „ლაფერის მრუდი“ ჩემი მოგონილი არ არის. მაგალითად, იბნ ხალდუნი, XIV საუკუნის მუსულმანი ფილოსოფოსი, თავის ნაშრომში „მუკადიმი“ წერდა: „იცოდე, რომ სახელმწიფოს არსებობის დასაწყისში გადასახადები თავისი წილით მცირეა, ხოლო შემოსავლები დიდი, მაშინ როცა სახელმწიფოს არსებობის ბოლოსთვის გადასახადების განაკვეთები დიდია, ხოლო შემოსავლები – მცირე“.

ზოგიერთი დასავლეთელი მკვლევარის აზრით, იბნ ხალდუნი უდიდესი მეცნიერია, რომელმაც ადამ სმიტზე არანაკლებად ჩაუყარა საფუძველი თანამედროვე ეკონომიკურ თეორიას და ამიტომ მასთან ერთად უნდა იწოდებოდეს „ეკონომიკის მამად“. ცნობილი ამერიკელი ეკონომისტი იოსებ შუმპეტერი, რომელიც ადამ სმიტს თვლიდა უდიდეს ფილოსოფოსად, რომელმაც ფასდაუდებელი წვლილი შეიტანა ეკონომიკურ მეცნიერებაში, აღიარებს, რომ “ ეკონომიკური აზრის სფეროში იბნ ხალდუნი უფრო ორიგინალურია, ვიდრე ადამ სმიტი, მიუხედავად იმისა, რომ ის ეყრდნობოდა მისი წინამორბედების იდეების გადამუშავებულ ვერსიებს-ისეთებს, როგორიც იყო შრომის განაწილება პლატონის “იდეალურ” სახელმწიფოში, არისტოტელეს მიერ ფულის არსისა და ბუნების ანალიზს და ტახირ იბნ ალ-ჰუსეინის იდეებს სახელმწიფოს მართვაზე”

დასკვნა. ცხადზე ცხადია, რომ ეკონომიკასთან დაკავშირებული იდეებით იბნ ხალდუნმა ძალიან გაასწრო თავის დროს. მიუხედავად იმისა, რომ ის ცხოვრობდა XIV საუკუნეში, მის მიერ ფორმირებული პრინციპები დღემდე საფუძვლად უდევს თანამედროვე ეკონომიკურ თეორიებს.

ეკონომიკისა და სახელმწიფოს თეორია, რომელიც ჩამოყალიბებულია „მუკადიმში“, წარმოადგენს ერთგვარ სახელმძღვანელოს, რომელიც აგრძელებს თავისი როლის შესრულებას თანამედროვე მსოფლიოში.

გამოყენებული ლიტერატურა

1. For Good and Evil: The Impact of Taxes on the Course of Civilization – Charles Adams, Madison Books, 1999
2. Игнатенко А.А. Ибн-Халдунъ М.Мысль, 1980
3. В.А.Канке Философия экономической науки –М. Инфра-М, 2009
4. http://koltemar.blogspot.com/2009/07/blog-post_4527.html
5. http://smirnov.iph.ras.ru/win/publictn/texts_2/ikh_t_i.htm

REFERENCES

1. For Good and Evil: The Impact of Taxes on the Course of Civilization – Charles Adams, Madison Books, 1999
2. A.A Ignatenko Ibn Khaldun M.Mysl, 1980 (In Russian Language).
3. V.A.Kanke philosophy of economics -M. Infra-M, 2009(In Russian Language) .
4. http://koltemar.blogspot.com/2009/07/blog-post_4527.html
5. http://smirnov.iph.ras.ru/win/publictn/texts_2/ikh_t_i.htm

THE ECONOMIC VIEWS OF IBN KHALDUN

Merab Mikelashvili, PHD

Professor, Business Academy of Georgia

Resume

Ibn Khaldun has lots of valuable views and points about the economic issues. The main dignity of him (as an Economist) is the fact, that despite the influence of external factors, he was the first to express his opinion about the progress of the society. The basis of Khaldun's views about the historical processes is not the evolution of political evolution, but the evolution of economic activities - from nomadic to urban life. He thought of human labour as a source of society development.

While talking about economics, Ibn Khaldun almost always talks about the state, its rise and fall. He states, that every dynasty has its natural time, which rarely lasts for more than 3 generations and when it falls, a new dynasty always rises.

The principles formed by Ibn Khaldun still work as a basis of modern economic theories.

Keywords: Economy, Muslim taxes, Taxation, Sadaqah, Kharaj, jizja, Mukadim, Laffer curve.